

ՍԵՆ ԱՐԵՎՇԱՏՅԱՆ. Պատմություն: Փիլիսոփայություն: Մշակույթ, Երևան, «Եվրոպրինտ», 2018, 432 էջ*:

СЕН АРЕВШАТЯН. История. Философия. Культура. Ереван, «Евро-принт», 2018, с. 432.

Բանալի բառեր՝ Սեն Արևշատյան, Եզնիկ Կողբացի, Դավիթ Անհաղթ, Հովհան Որոտնեցի, Գրիգոր Տաթևացի, Գլաձոր, փիլիսոփայություն, Հայրենասիրություն, նորավատոնականություն, Համալսարան:

2018 թ. վերջին ՀՀ ԳԱԱ-ի փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի և իրավունքի ինստիտուտը և «Մատենադարան» Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտը միացյալ հրատարակել են ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս, Մատենադարանի երկարամյա տնօրեն Սեն Արևշատյանի փիլիսոփայական գիտական ժառանգության Հատընտիրը՝ ուսերեն ու հայերեն գործերից բաղկացած: Հատորի վերջում դրված է գիտնականի երկերի մատենագիտությունը՝ 1953 թվականից մինչև 2016 թվականը:

Գիրքը բաղկացած է 432 էջից և ունի ուսերենում գրված առաջաբան՝ «Ակադեմիկոս Ս. Արևշատյանի գիտական ժառանգությունը և նրա արդիական նշանակությունը» խորագրով: Առաջաբանի հեղինակն անվանի գիտնական, փիլ. գ. դ., պրոֆ. Կառլեն Միրումյանն է, որը ոչ միայն Ս. Արևշատյանի գիտական ժառանգության քաջ գիտակն է, այլև Համահեղինակ է նրա որոշ աշխատությունների:

Գրքում, որը կոչվում է «Պատմություն: Փիլիսոփայություն: Մշակույթ», Ս. Արևշատյանի գործերը դասավորված են ժամանակագրական կարգով, որպեսզի երևա նշանավոր փիլիսոփայի գիտական մտքի առաջընթացը: Առաջաբանի հեղինակն իրավացիորեն նկատում է, թե գիտնականի տեսական որոշ գործերում կարելի է գտնել խորհրդային շրջանի իշխող գաղափարախոսության հետքեր, սակայն այս հանգամանքը բնավ չի ստիպում նրա թողած գիտական ժառանգության մնայուն արժեքը: Արևշատյանը ստեղծել է հիմնարար ու երակետային գործեր, որոնք ճանապարհ են հարթել Հայ միջնադարյան փիլիսոփայությունը հետազոտող հետազա գիտնականների համար: Նա իր բազմաճյուղ գիտական աշխատություններում փայլուն ձևով միավորել է պատմաբանի, փիլիսոփայի, աղբյուրագետի, բնագրագետի ու թարգմանչի տաղանդը (էջ 7):

* Ներկայացվել է 12. II. 2021 թ., ընդունվել է տպագրության 10. III. 2021 թ.:

Ս. Արևշատյանի թարգմանչական եզակի տաղանդի շնորհիվ հայ միջնադարյան ինքնուրույն և թարգմանական փրկիսոփայական մտքի փայլուն ներկայացուցիչները՝ Եզնիկ Կողբացու, Դավիթ Անհաղթի, Գրիգոր Տաթևացու, Հերմես Եռամեծի և հայ միջնադարյան փրկիսոփայական միտքը ձևավորած այլ մեծ մտածողների աշխատությունները գրաբարից կատարած թարգմանություններով լույս են տեսել ռուսերենով և այն էլ ոչ մեկ անգամ: Ռուսերենով են լույս տեսել Մոսկվայում հրատարակվող տարբեր հեղինակավոր հանրագիտարաններում տպագրված բազում հոդվածներ՝ նվիրված Հովհան Որոտնեցուն, Մատթեոս Զուղայեցուն, Մեսրոպ Մաշտոցին, Մխիթար Գոշին, Դավիթ Անհաղթին, Մատենադարանին և ուրիշների: Բազմաթիվ են գիտնականի հոդվածները՝ տպագրված Հայկական սովետական հանրագիտարանի տարբեր հատորներում: Դրանցից են՝ Արիստոտելին, Բարդուղիմեոս Բոլոնիացուն, Գրիգոր Մագիստրոսին, Գրիգոր Տաթևացուն, Եզնիկ Կողբացուն, Հակոբ Քոնեցուն, Հովհան Ոսկեբերանին, Հովհան Ֆիզանցային, Նիկողայոս Լյուբացուն, Պարույր Հայկազնին, Պատմունին, Նովինայիզմին և ռեալիզմին, Պրոտինին, Պյոթաբորասին, Պրոկլես Կոստանդնուպոլսեցուն, Պոնցիուսին, Պրոկլ Դիադոխոսին, Պորփյուրին նվիրված հոդվածները, որոնք նշանավորում էին գիտական փաստերի առավել քան ճշգրտություն:

Իր թարգմանական բեղուն աշխատանքում Արևշատյանը երբեմն հեղինակակից է դարձրել կնոջը՝ բ. գ. դ. Քնարիկ Տեր-Դավթյանին, որը նույնպես մեծ ծառայություն ունի հատկապես հայ վարքագրությունները ռուսերեն թարգմանելու այնքան կարևոր գործում: Նրանց համատեղ վերջին թարգմանական գործն Ազաթանգեղոսի «Հայոց պատմությունն» էր (տե՛ս Ага-тангелос. История Армении. Перевод и комментарии К. С. Тер-Давтян и С. С. Аревшатяна. Ереван, 2004):

Ս. Արևշատյանի առանձին աշխատություններ լույս են տեսել Գերմանիայում, Իտալիայում, Ֆրանսիայում, ԱՄՆ-ում: Նրա ռուսերեն թարգմանական գործի պսակներից մեկն էլ 2011-ին երևանում լույս տեսած Գրիգոր Լուսավորչի «Յաճախապատում ճառերն» են («Многовещательные речи»):

Զմուռնանք նաև այն իմաստալից դասախոսությունները, որոնք Արևշատյանը վարում էր Մոսկվայի «Культура» («Մշակույթ») հեռուստաալիքով ռուսալեզու ներկայացնելով Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանի միջնադարյան գանձերը՝ հայ մտքի հանճարը հասանելի դարձնելով աշխարհին:

Գրախոսվող գրքի հայերեն հատվածում հատկապես արդիական հնչողություն ունի «Մովսես Խորենացին ազգային ինքնիշխանության մասին» հոդվածը: Դիտնականը շեշտում է «Հայոց պատմության» այն հատվածները, որոնք Պատմահայրը գրել է դարերի համար՝ մեզ ու հետագա սերունդներին հղելով չմոռացվող պատգամներ: Խոսելով Հայկյան Արամի մասին՝ Պատմահայրն ասում է. «Սա աշխատասեր և հայրենասեր մարդ լինելով լավ էր համարում հայրենիքի համար մեռնել, քան տեսնել, թե ինչպես օտարացեղ ազգեր ոտնակոխ են անում իր հայրենիքի սահմանները, և օտարները տիրում են իր արյունակից հարազատների վրա» (էջ 408):

Փիլիսոփան Հին կտակարանից հիշեցնում է Մովսես Խորենացու այն կարևոր դիտարկումը, որով Երեմիա մարգարեն հաստատում է, թե իր ապրած ժամանակներում հայերն արդեն պետականություն ունեին և կարող էին իրենց զինված ուժերով օգնել իսրայելցիներին. «Հրաման տուր, – ասում է նա, – Արարատյան թագավորությանը և Ասքանազյան գնդին» (էջ 409):

Խորենացին հայ առաջնորդներին ու ազգին պատգամում է բռնությանը պատասխանել բռնությամբ և հերոսական պայքար մղել հանուն սեփական անկախ պետականության, կերտել հայազգի հզոր ու անձնագոհ զորավար, ինչպես Մակաբեն էր, և ունենալ սեփական թագավորությունը վերականգնող Զորաբաբել (էջ 417):

Մեծարժեք է «Արիստոտելը և հայ փիլիսոփայությունը» ուսումնասիրությունը, որից պարզ երևում է, որ Արևշատյանը ծանոթ է Արիստոտելի փիլիսոփայական ողջ ժառանգությանը և հայ փիլիսոփայական մտքի դարավոր ընթացքի մեջ այդ հանձարեղ ու չհնացող իմաստունի թողած ազդեցությանը: Հիշենք հույն փիլիսոփայի «էթիկա» աշխատությունից մի միտք, որն ասված է բոլոր ժամանակների ու բոլոր ազգերի համար. «Արժանավոր մարդ լինել նշանակում է օժտված լինել առաքինություններով: Եվ նա, ով մտածում է գործել հասարակական ու քաղաքական կյանքում, պետք է լինի առաքինի իրավունքի մարդ»¹:

Արիստոտելի բարոյագիտական, քաղաքական, գրականագիտական մտքերն արդեն առաջնային էին ոսկեդարի հայ փիլիսոփայական մտքի համար. դրանք ջանադիր ձևով թարգմանվում էին, յուրացվում, մեկնաբանվում: Վերոհիշյալ հոդվածով Արևշատյանն առաջինը մեզանում ընդհանուր գծերով ուրվագծել է Արիստոտելի փիլիսոփայության կատարած դերը՝ ողջ հայ միջնադարյան իմաստասիրական մտքի ձևավորման ու հասունացման խնդրում: Աթենքի, Կոստանդնուպոլսի, Ալեքսանդրիայի գիտական դպրոցներում ուսանած հայ մտավորականներն արդեն V դ. վերջում և VI-ի սկզբում հայերեն են թարգմանում Արիստոտելի «Օրգանոնի» հինգ գրքերից երկուսը՝ «Ստորագությունը» և «Ցաղագս մեկնություն» երկերը (էջ 392): Դրանք համաշխարհային գրականության մեջ համարվում են Արիստոտելի երկերի հնագույն ու ճշգրիտ թարգմանություններից (նույն տեղում):

Հանգամանալի ներկայացվում է Դավիթ Անհաղթի փիլիսոփայական մտքի վրա Արիստոտելի ուսմունքի թողած վիթխարի ազդեցությունը: Գիտնականը պարզել է՝ արդեն VI դարում հայ փիլիսոփաներին ծանոթ էին Արիստոտելի ուսմունքի ավելի մեծ քանակի աշխատություններ (էջ 395): Դա հատկապես երևում է Դավիթ Անհաղթի գործերից, որը հաճախ հիշատակում է Արիստոտելի «Ցաղագս հոգևոյ», «Ցաղագս անձին», «Ցաղագս բուսոց և տնկոց», «Կենդանեաց պատմություն», «Ցաղագս ծովուց և գետոց և աղբերց», «Ցաղագս շարժմանց և պատումանց», «Ցաղագս երկնից» և այլ աշխատություններ: Արևշատյանը Դավիթ Անհաղթի փիլիսոփայությունը գնահատում է որպես նեոպլատոնականացված արիստոտելականություն (էջ 397):

¹ Аристотель. Сочинения в четырех томах, т. 4. М., 1984, с. 296.

Անանիա Շիրակացին ևս VII դարում իր երկրակենտրոն համակարգը, օգերևութաբանական ու աստղաբաշխական բազմաթիվ գաղափարներ քաղել է Արիստոտել-Պտղոմեոսի ուսմունքներից (էջ 398):

Արիստոտելի ուսմունքի տարբեր դրսևորումները տեսնում ենք Գրիգոր Մազիստրոսի և Հովհաննես Սարկավազ Իմաստասերի գործերում: Արիստոտելը կոչ էր անում արվեստագետներին հետևել բնությանը, նմանվել նրան, ձգտել արվեստի գործերում հասնել բնության կատարելությանը (էջ 399): Հին հունական գրականության մասնագետ պրոֆեսոր Առաքել Առաքելյանը ևս Հովհաննես Իմաստասերի «Բան իմաստութեան ...» քերթվածի առումով ունի նույն նկատումը. «Արվեստի արիստոտելյան այս ըմբռնումը Հովհաննես Իմաստասերի կողմից բխում է բնության, որպես օբյեկտիվ, ինքնին գոյող իրականության վրա հայելու փիլիսոփայական նրա կոնցեպցիայից»²:

Ըստ Արևշատյանի՝ Արիստոտելի աշխատություններն ուղեցույց են եղել XVII դարի հայ մշակույթի վերելքի այնպիսի գործիչների համար, ինչպիսիք էին Սիմեոն Զուղայեցին և Ստեփանոս Լեհացին (էջ 401): Ստ. Լեհացին թարգմանել է Արիստոտելի «Մետաֆիզիկան», գրել դրա մեկնությունը, հետո էլ թարգմանել Արիստոտելի՝ շատ կարևոր «Հոգու մասին» աշխատությունը, որի թարգմանությունը, ցավոք, չի պահպանվել:

Հայերենով է Արևշատյանի «Նոմինալիզմի առաջացումն ու զարգացումը միջնադարյան Հայաստանում» մեծարժեք ուսումնասիրությունը: Նկատենք, որ Դավիթ Անհաղթի փիլիսոփայական հայացքներին նվիրված տարաբնույթ հետազոտություններում Արևշատյանը չեչտված ձևով և բազում օրինակներով փաստում է հայ փիլիսոփայի՝ Արիստոտելի ուսմունքին հետևող լինելը, ինչպես նաև Գրիգոր Տաթևացուն նվիրված աշխատություններում խոսում է նրա փիլիսոփայության նոմինալիստական ուղղվածության մասին: Սակայն վերոնշյալ և այս հոգվածում երևույթները դիտարկվում են առավել մեծ ընդգրկումներով՝ նրանում ներառելով այլ միջնադարյան հայ փիլիսոփաների հայացքներում եղած նույն երևույթի դիտարկումները:

Նոմինալիստական փիլիսոփայության փաստեր Արևշատյանը մատնացույց է անում Դավիթ Անհաղթի, Անանիա Շիրակացու, Հովհաննես Սարկավազ Իմաստասերի գործերում: Սարկավազը հայտարարում է. «Առանց փորձի կարծիքն հաւատարմանալ ոչ կարասցեն, և փորձն՝ հաստատուն և աներկբա» (նույն տեղում): Կարևորը մերօրյա գիտնականի՝ Ս. Արևշատյանի եզրահանգումն է. «Փորձի նշանակության և զգայական ճանաչման դերի նման բարձր գնահատական միջնադարի պայմաններում մենք հանդիպում ենք առաջին անգամ: Արևմտաեվրոպական փիլիսոփայության մեջ միայն մեկ և կես դար հետո նման միտք է արտահայտվել անգլիական խոշոր մտածող ու բնագետ Ռոջեր Բեկոնի կողմից (էջ 347):

² Ա. Գ. Առաքելյան. Հայ ժողովրդի մտավոր մշակույթի զարգացման պատմություն (I դ. մ. թ. ա. – XIV դ.), Երևան, 1959, էջ 332:

Հայկական փիլիսոփայական մտքի նոմինալիստական ուղղության առաջին խոշոր ներկայացուցիչ է համարվում Կիլիկյան Հայաստանի քաղաքական գործիչ, պատմիչ և փիլիսոփա Վահրամ Բաբունին (էջ 348):

Հովհան Որոտնեցու և Գրիգոր Տաթևացու փիլիսոփայական հայացքներում էլ կան նոմինալիզմի դրսևորումներ. «Որոտնեցու իմացաբանության և տրամաբանության հիմքը սենսուալիզմն է: Նա առանձնապես շեշտում է զգայարանների դերը իմացության գործընթացում: Իմացությունը, ըստ Որոտնեցու, սկսվում է զգացումներից և զգայական փորձից» (էջ 356): Նոմինալիզմի Որոտնեցու տեսակետները մեծ դեր են կատարել Տաթևի փիլիսոփայական դպրոցի գաղափարական զարգացման մեջ: Դրանով Տաթևի ու Գլաճորի համալսարաններում զարգացել են իմացաբանությունը, տրամաբանությունը և բնագիտության էմպիրիկ-սենսուալիստական ընկալումները (էջ 359):

Արևշատյանի կարծիքով Հայ փիլիսոփաների նոմինալիստական մտածողությունը նպաստել է ազգային եկեղեցու ինքնության պահպանմանը, որը ազգապահպանիչ հզոր երևույթ է դարձել:

Գրիգոր Տաթևացին իր աշխատություններում բանականության գույքն է անում և այն անվանում է միակ ճշմարիտ և անկաշառ դատավոր (էջ 362): Տաթևացու մտքի առաջադեմ խիզախումը Արևշատյանը բնորոշում է հետևյալ ձևով. «Միջնադարյան Հայ մտածողի հանճարեղ կռահումը ուղղաբանության դերի մասին մարդու կյանքի և մտավոր գործունեության համար բացառիկ հետաքրքրություն է ներկայացնում ոչ միայն փիլիսոփայական մտքի, այլ նաև առհասարակ գիտության պատմության ասպարեզում» (էջ 366):

Գրքի մեծագույն մասը ուսուցիչու է և վերաբերում է ակադեմիկոսի գիտական կյանքում երկակատե ուսումնասիրությունների կիզակետ դարձած փիլիսոփաների՝ Գրիգոր Տաթևացու և Դավիթ Անհաղթի կյանքի ու նրանց թողած փիլիսոփայական ժառանգության մանրակրկիտ քննությանը:

Գրիգոր Տաթևացին և նրա հիմնած Տաթևի համալսարանը XIV դ. վերջին ու XV-ի սկզբին այնքան մեծ հետք են թողել Հայ ազգի հոգևոր կյանքում, որ, ինչպես վկայում է Նիկողայոս Աղոնցը, 1787 թ. Տաթևի եպիսկոպոս Հովակիմի օրերին «Բռնակոթ գյուղի մի քանի անձեր շինել են իրենց ծախքով մի դամբարան Գրիգոր Տաթևացու գերեզմանի վրա»³: Ուլքեր մեր օրերում տեսել են այդ դամբարանը, որը կից է վանքին, կվկայեն վերջինիս ճարտարապետական բարձր արվեստի մասին:

Տաթևացին ոչ միայն հզոր մտքի տեր փիլիսոփա էր, այլև իսկական քաղաքացին էր իր երկրի: Նա հատուկ ուսումնասիրություն է գրել ընդդեմ մահմեդական կրոնի, որը կոչվում է «Ընդդեմ տաճկաց»: Ֆրեդերիկ Մակլերն 1933-ին Տաթևացու այս երկը թարգմանել է ֆրանսերեն՝ խորագրելով «Իսլամը Հայ գրականության մեջ՝ ըստ Գր. Տաթևացու»: Ֆրանսիացի հայագետի Տաթևացու բնագրի հետազոտությունն ու դրա թարգմանությունը այսօր էլ չեն կորցրել իրենց արդիականությունը, որովհետև, ցավոք, այսօր

³ Ն. Ա. դ. ո. յ. Երկեր, հ. Ա, Երևան, 2006, էջ 550–551:

տարբեր ժողովուրդների միջև դեռ ընթանում է արյունալի պայքար, որի հիմքում ընկած են տարբեր կրոններ ունեցող երկրների շահերը⁴:

Արևշատյանը մանրամասն և հիմնավոր ներկայացրել է Գրիգոր Տաթևացու փիլիսոփայական ուսմունքի առաջադեմ կողմերը, որոնք համամարդկային նշանակություն ունեն:

Այս հիմնալի գրքի 145-ից մինչև 215 էջը նվիրված է XIV դ. Հայաստանի փիլիսոփայական դպրոցներին՝ հիմք ունենալով Գլաձոր-Տաթևի համալսարանների փիլիսոփայական կրթական մակարդակը՝ ըստ ուսուցանվող առարկաների բովանդակության: Հետազոտողը լիովին օգտագործել է նախորդ ուսումնասիրողների՝ Վ. Չալոյանի, Մ. Չամչյանի, Լ. Խաչիկյանի, Մ. Օրմանյանի հետազոտությունների ելակետերն ու փաստերը:

Գրքում առանձին բաժին է նվիրված Գլաձորի համալսարանին (էջ 281–338), որից երևում են Արևշատյանի մանրախույզ հետազոտության շնորհիվ գիտական շրջանառության մեջ դրված հետաքրքիր փաստեր: Գլաձորի համալսարանի առաջին շրջանավարտներից է եղել պատմիչ, բանաստեղծ, Սյունիքի հոգևոր թեմի առաջնորդ Ստեփանոս Օրբելյանը: Գլաձորի համալսարանը սերտ կապերի մեջ է եղել Հայաստանի հեղինակավոր այլ դպրոցների հետ: Դրանցից էին Խորվիրապի դպրոցը, որի ղեկավարն էր Վարդան Արևելյին և Վերին Նորավանքի դպրոցը՝ ըստ Վարդանի Դավթի գլխավորությամբ: Գիտնականը համառոտ բնութագրականներով ներկայացնում է նշանավոր դպրոցների ցանկը՝ կանգ առնելով նշանավոր շրջանավարտների վրա: Գլաձորի համալսարանի փառավոր դեմքերից էին մանրանկարիչ Թորոս Տարոնացին, տաղանդավոր ճարտարապետ, քանդակագործ, մանրանկարիչ, գրիչ Մոմիկը:

Գլաձորի և Տաթևի համալսարանները թողել են մշակութային մեծ ժառանգություն: Բավական է հիշել Ստեփանոս Օրբելյանի «Սյունիքի պատմությունը», Թովմա Մեծոփեցու Լենկ Թեմուրի արշավանքները ներկայացնող երկը: Միջնադարի հայ գեղարվեստական գրականությունը հարստացրել են Ստեփանոս Օրբելյանի «Ողբը», Առաքել Սյունեցու «Աղամգիրը»: Որպես եզրակացություն Արևշատյանը գրում է. «Տաթևացու ու նրա ուսուցչի՝ Հովհան Որոտնեցու գործունեությունը չէր սահմանափակվում միայն գիտությամբ: Նրանք Եսայի Նչեցու և Ստեփանոս Օրբելյանի օրինակով իրենց գիտելիքներն ու եռանդը ուղղում էին երկրի առաջ ծառացած հասարակական-քաղաքական խնդիրների լուծմանը, կաթոլիկությունը Հայաստանում տարածելու փորձերի դեմ: Պակաս չէր նաև երկու գիտնականների ծառայությունը մանկավարժության բնագավառում: Աճեցնելով հարյուրավոր աշակերտներ, նրանք Հայրենիքի համար ծանր ժամին բարձրացրին ուսման ջահը, տարածելով լուսավորությունը Հայաստանի բոլոր կողմերը, որպեսզի թույլ չտան նվաճողների իշխանության տակ մարի երկրի ինքնատիպ հոգևոր մշակույթը» (էջ 337):

Գրքի մենագրական հատվածներից մեկը նվիրված է Դավթի Անհաղթին, որը մշտապես եղել է գիտնականի հետաքրքրությունների կիզակետում:

⁴ Այս մասին տե՛ս Ա. Դ ո լ ու խ ա ն յ ա ն. Ֆրեդերիկ Մակլերը հայագետ, Երևան, 2011, էջ 46–53:

Այդ հատվածը խորագրված է «Դավիթ Անհաղթը հին Հայաստանի նշանավորագույն փիլիսոփա»:

Գրքում քննված են Դավիթ Անհաղթի ինքնությունը և մեկնողական գործերը: Մեծարժեք է հատկապես մենագրության VII գլուխը՝ Դավթի գիտական ժառանգության ճակատագիրը ներկայացնող:

Դավթի նորավատոնական ուղղվածությունը ունեցող սինկրետիկ փիլիսոփայությունը հսկայական ազդեցություն է թողել հետագայի հայ իմաստասիրական մտքի վրա: Բնագիտական փիլիսոփայական ամենանշանավոր ներկայացուցիչը VII դարում դարձավ Անանիա Շիրակացին, որը կրում էր Անհաղթի ուսմունքի ազդեցությունը:

Ե՛վ Շիրակացու, և՛ Անհաղթի գիտական ժառանգության հրամայական շրջանառության մեջ դնողն ու տարածողը Գրիգոր Մագիստրոսն էր. դա պարզ երևում է նրա մի քանի թղթերից: Այդ երևույթի հաջորդական փոխանցողը դարձավ Հովհաննես Սարկավազ Իմաստասերը: Դավթի աշխատությունները հին ժամանակներում արդեն ազդել են արաբական փիլիսոփայական մտքի վրա: Դա երևում է IX դ. արաբ մտածող Ալ Կինդիի գործերում, ինչպես նաև արաբ բժշկապետ Ավիցենայի աշխատություններում: Իրավացիորեն Արևշատյանը շեշտում է, թե Դավթի փիլիսոփայությունը բյուզանդական մշակույթի միջոցով առավել մեծ տարածում է ունեցել դեպի Եվրոպա, սլավոնական երկրներ, Վրաստան:

Երկար կարելի է գրել Ս. Արևշատյանի հետմահու հրատարակված այս մեծարժեք հատորի մասին: Կարևորն այն է, որ այսօրվա ու հետագայի հետազոտողն այս գրքից ճշգրտորեն կիմանա, թե ինչպիսին է եղել ողջ միջնադարյան Հայաստանի պատմությունը, փիլիսոփայությունը և մշակույթը:

ԱԵԼԻՏԱ ԴՈԼՈՒԽԱՆՅԱՆ

Բ. գ. դ., պրոֆ., ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, Խ. Աբովյանի անվան ՀՊՄՀ հայ հին և միջնադարյան գրականության և նրա դասավանդման մեթոդիկայի ամբիոնի վարիչ: Գիտական հետաքրքրությունները՝ հին և միջնադարյան հայ գրականություն, բանահյուսություն, ժամանակակից հայ գրականություն, հայագիտություն, գրական կապեր: Հեղինակ է 33 գրքի և շուրջ 650 հոդվածի: aelita.dolukhanyan@gmail.com